

PÁZMÁNY PÉTER A 18. SZÁZAD VÉGI VALLÁSÜGYI VITÁBAN

FORGÓ ANDRÁS

Egy röpirat tanulságai

A türelmi rendelet megjelenése után két évvel, 1783-ban látott napvilágot egy német nyelvű, a magyarországi protestantizmus helyzetét tárgyaló röpirat,¹ melyben Pázmány Péter neve is előkerül. Ez adja az apróját annak, hogy az itt olvasható rövid írással köszönthessem a jeles Pázmány-kutatót hatvanadik születésnapján.

Joachim Bahlcke német történész az alábbi sorokban vizsgált röpirat szerzőjét Benczur Józseffel, a jozefinista protestáns értelmiség jelentős alakjával azonosította.² Benczur kiterjedt kapcsolatrendszere és a II. Józsefet támogató magyar értelmiségben betöltött szerepe régóta ismert a hazai kutatás számára,³ ezért joggal feltételezhetjük, hogy röpiratában nemcsak a saját, hanem elvbarátai álláspontja is tükröződik kora felekezeti viszonyairól. Így lehetőségünk nyílik rá, hogy megvizsgáljuk: miként jelenik meg Pázmány és kora a jozefinizmus évtizedének vallási vitáiban.

II. József türelmi rendeletének végrehajtása elé Benczur röpirata szerint a Magyar Királyságban gördítették a legtöbb akadályt, pedig itt úgymond a lakosság fele protestáns.⁴ Vallásszabadságuk nem uralkodói kegy kérdése, de nem is csak a törvényektől függ, hanem azt a katolikus és protestáns rendek közötti szerződések is garantálják, mindenekelőtt a szuverén erdélyi fejedelmek és a magyar királyok között kötött békeszerződések. Ezekből pedig nyilvánvaló, hogy a katolikus rendeknek nincs joga korlátozni a protestáns vallásgyakorlatot. A nagyhatalmú katolikus egyházi és világi méltóságok befolyása csak politikai kérdésekre terjed ki, de ettől nem függhet a vallás ügye.

¹ *Schreiben eines Wieners an einen im heiligen römischen Reich wohnenden Ungarn, darinnen das Toleranzwesen in dem Königreich Ungarn, dessen Fortgang und Hindernisse freymüthig beurtheilet werden*, h. n., 1783.

² Joachim Bahlcke, *Ungarischer Episkopat und Österreichische Monarchie: von einer Partnerschaft zur Konfrontation (1686–1790)*, Stuttgart, Steiner 2005 (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa), 314.

³ H. BALÁZS ÉVA, *Berzeviczy Gergely a reformpolitikus (1763–1795)*, Bp., Akadémiai (Magyar Történelmi Társulat), 1967, passim.

⁴ A kutatás szerint a Magyar Királyság lakosságának körülbelül az egynegyede tartozott a két bevett protestáns felekezethez. WELLMANN Imre, *Magyarország népességének fejlődése a 18. században = Magyarország története 1686–1790*, főszerk. EMBER Győző, HECKENAST Gusztáv, Bp., Akadémiai, 1989, I., 25–80.

A Magyar Királyságban négy rend van, de csak politikai értelemben. Felekezeti szempontból kettő: katolikus és protestáns, vagyis a magyar társadalom *Corpus Catholicorum* és *Corpus Evangelicorum* formációra oszlik.⁵ A katolikus részhez tartoznak a római és görökatonikus prelátusok, grófok, bárók, nemesek és polgárok, az evangélikus, vagyis protestáns corpusba pedig azok a grófok, bárók, nemesek és polgárok, akik a protestáns felekezetekhez tartoznak. Ez utóbbiak a Bocskai, Bethlen és Rákóczi fejedelemmel kötött békék alapján egyenrangúak a másikkal. Ez azonban a mindennapi életben egyáltalán nem tükröződik. A tolerancia magyarországi siralmas helyzete elsősorban a püspökök és érsekek szinte korlátlan hatalmának következménye. Ennek a „Szent Ligának” a feje Migazzi Kristóf bécsi bíboros érsek, aki a váci püspökséget is bírja, valamint Eszterházy Károly egri püspök, aki az egyik leggazdagabb magyar mágnáscsalád tagjaként nemcsak egyházmegyéjében, de a helytartótanácsban és a kancellárián is jelentős befolyással rendelkezik. Egyházmegyéje hét vármegyére terjed ki. Majdnem minden felső-magyarországi főispáni kinevezés tőle függ, akiket ezért mintegy hűbéri függésben tart. De a legtöbb jelenlegi magyarországi püspök is az ő kreatúrája, és tőle kapja az utasításokat.

Ettől a két főpaptól függ az összes többi prelátus Magyarországon. Minden eszközt megragadnak, hogy a megyéket a püspökökön és az örökös főispánokon keresztül kézben tartsák. Ezek pedig minden olyan uralkodói rendelet végrehajtását megtagadják, amely nem áll érdekükben. II. József trónra lépésekor a klérus, a korábbi gyakorlathoz hasonlóan ismét megpróbálkozott azzal, hogy emlékiratban bebizonyítsa: a protestánsok csak megtúrt felekezetűek az országban. Minden művészetüket bevetették, hogy kimutassák: a magyarországi protestánsok teljesen eltávolodtak a bécsi békétől és az azt követő, 1681 előtti törvényektől, és vallászabadságuk csak az 1681., valamint az 1687. évi cikkelyekben foglalt uralkodói kegyből származik,⁶ de ezeket is a Lipót, III. Károly és Mária Terézia által kiadott értelmezések szerint kell alkalmazni.⁷ II. József azonban már korábban értesült a protestánsok jogairól, és ismertek voltak előtte az égbekiáltó igazságtalanságok. Tudta, hogy azok a mérgező állami irányelvek, amelyeket a magyar jezsuiták, Forgách Ferenc és Pázmány Péter esztergomi érsekek, valamint utódaik elfogadtak, és az igaz és ártatlan protestánsoknak ezek miatt bekövetkezett üldözése a katolikus klérust nagyon gazdaggá és hatalmassá tette, tovább növelve a lakosságnak a török pusztítás miatt amúgy is nagy szenvedéseit. Így a török az ország legnagyobb részét sokkal tovább hatalmában tartotta, mintha megmaradt volna a XVI. században bevezetett tolerancia. Elkerülhetők lettek volna a polgárháborúk, a harmincéves háború, és az ország egyesíthette volna minden belső erejét, hogy lakosait megszabadítsa a török igtától.

⁵ Ez a szemlélet a Német-római Birodalom politikai gyakorlatának a magyar viszonyokra történő alkalmazása. A protestáns rendiség hagyományosan az ezzel rokon *Status Evangelicus* (és *Status Catholicus*) terminust használta. Bővebben: SZIJÁRTÓ M. István, *A diéta: a magyar rendek és az országgyűlés (1708–1792)*, Bp., Osiris 2006, 268–277.

⁶ Az 1681. évi XXV. és XVI., valamint az 1687. évi XXI. törvénycikk.

⁷ Az *Explanatio Leopoldina* és megújításai, melyek az említett törvénycikkek „értelmezésével” valójában az abban foglalt jogokat korlátozták.

De az uralkodó éleslátását nem lehetett elhomályosítani, ezért protestáns alattvalóknak lelkiismereti és gondolat szabadságot adott. Mivel a klérus nem tudta a rendelet kiadását megakadályozni, annak végrehajtása elé akart akadályokat gördíteni.

Benczur ezek után hosszasan foglalkozik azokkal a praktikákkal, melyek segítségével a helytartótanács – a klérus befolyására – akadályozta a türelmi rendelet végrehajtását: a protestáns templomok építéséhez szükséges családok számának a rendelet szellemiségével ellentétes módon történő megállapítása, a leányegyházak templomépítési jogának korlátozása, a községek vagyoni helyzetének ellenőrzése stb. A protestánsok elleni hangulatkeltésért és a türelmi rendelet végrehajtásának akadályozásáért különösen Szily János szombathelyi és Séllyei Nagy Ignác székesfehérvári megyéspüspököket, vagyis Mária Terézia egyházpolitikájának fő támogatóit, valamint a helytartótanács három egyházi tisztviselőjét: Okolicsányi Imre esztergomi kanonokot és ansariai választott püspököt, Mandich Antal zágrábi kanonokot és pristinai választott püspököt (későbbi diakóvári megyéspüspököt), valamint Zábráczy József egri kanonokot és vegliai választott püspököt tatja felelősnek. Azt is kifogásolja Benczur, hogy míg az uralkodó minden eszközzel segíti a katolikus papok számának növelését, és a nagyobb településeken több pap is szolgál, addig a protestánsok más elbírálás alá esnek, pedig ők ugyanolyan hűséges alattvalói a császárnak, mint a katolikusok. Ráadásul a katolikus pap eltartása rendszerint többbe kerül, mint a protestáns lelkészé. Nem lenne-e előnyösebb, ha ezeknek a helységeknek is lenne lelkészük, akik jó erkölcsre nevelik híveiket?

Az előbb felsorolt visszasságok fő oka Benczur megfogalmazásában, hogy a vallásügy szabályozását Magyarországon nemcsak a világi, hanem az egyházi hatóság is ellenőrzi. Ez abból a katolikus tévtanításból származik, hogy minden katolikus államban két egyforma hatalom létezik, a világi és az egyházi. Szerencsére az örökös tartományokban már nem ez a helyzet, ott már belátták, hogy nem az állam van az egyházban, hanem az egyház az államban. A püspökök az államtól nyerik előjogaikat, birtokaikat és hatalmukat. Hogyan lehetséges, hogy magukat *Isten és az Apostoli Szék kegyelméből* kinevezett püspököknek hívják, ahelyett, hogy *Isten és az Apostoli Király kegyelméből* kinevezett főpapoknak neveznék? Ha pedig egy püspök minden hatalmát a katolikus egyháztól kapja, akkor hogyan gyakorolhatja ezt a hatalmat a protestánsok felett? A vallásügy a magyar király felségjogai közé tartozik, ha tehát ő a protestánsokról rendelkezik, akkor ahhoz a püspököknek semmi közük sincs. Ezért az apostoli király felségjogához az lenne méltó, ha a protestánsok ügyében lefolytatott vizsgálatokat az egyháziak kizárásával csak világiak végeznék. De miután ez nincs így, olyan helyzet áll elő, mintha a világi hatalom volna alávetve az egyházinak.

A visszaélések megszüntetése érdekében Benczur több javaslatot is megfogalmaz. Az uralkodó maradéktalanul szerezzen érvényt felségjogainak, mindenekelőtt pedig azoknak a törvényeknek, békéknek és uralkodói szabadságjogoknak, amelyek biztosítják a protestánsok szabadságát, és amelyeket a klérus, mindenekelőtt a jezsuiták és kreatúráik veszélyeztetnek. A főpapoknak csak annyi bevételi forrást biztosítson, amennyiből rangjukhoz méltóan megélhetnek. Hiszen a javak, amelyeket birtokolnak, nem az övék, hanem Krisztus egyházáé. Ők ezeknek csak kormányzói. A főpapokat el kell távolítani az állami hivatalokból. Ők főpásztorok,

az a feladatuk, hogy gondozzák a nyájukat, tehát ne hagyják el őket, hanem közöttük tartózkodjanak. Ne éljenek vissza hatalmukkal, hanem maradjanak a *Bibliánál*, a *Breviáriumnál* és a lelkipásztorkodásnál. Végül a protestánsokat fel kellene menteni a katolikus egyháziaknak fizetendő valamennyi kötelezettség alól. A katolikus klérust tartásuk el a katolikusok, a protestánsok pedig tartásuk el lelkészeiket – zárja Benczur reformjavaslatának sorát.

A történeti kutatás már felfigyelt arra a tényre, hogy a II. József halála után összegyűlt rendi országgyűlés alkalmával a protestánsok nem a felvilágosodás hatására meghonosodott elvekre, mindenekelőtt a toleranciára, hanem az „ősi alkotmányra” hivatkozva követelték vallásszabadságuk törvénybe iktatását.⁸ Benczur József röpirata arra irányítja rá fegyelmünket, hogy ez nemcsak a rendi ellenzék konzervatív többségének szemléletében volt meghatározó elem, hanem azt a leginkább „haladó” gondolkodásúként számon tartott, szabadkőműves kötődésű jozefinista értelmiség is magáénak vallotta. Hiszen Benczur röpirata is az 1606 és 1681 között elfogadott törvényekre hivatkozik, melyek a magyar király és a – szerző téves megfogalmazása szerint – szuverén erdélyi fejedelmek közötti békepontok becikkelyezései voltak, tehát a korabeli (protestáns) felfogás szerint a rendi alkotmány részét alkották. Másrészt érdekes felfigyelnünk arra a tényre, hogy milyen kevert formában van jelen Benczur érvrendszerében a felvilágosult-jozefinista tolerancia- és egyházfelfogás, a magyarországi protestantizmus évszázados sérelmeivel. Az a megfogalmazás, hogy a püspökök „Isten és az Apostoli Király” kegyelméből töltik be tisztségüket, elsődleges feladatuk a lelkipásztorkodás, vagyonuknak pedig csak akkora hányadát kellene birtokukban hagyni, amennyiből megélhetnek, a jozefinista államegyházi felfogás kristálytiszta tükröződései. Nemkülönböztetve annak hangsúlyozása, hogy a protestáns lelkészek fontos szerepet tölthetnek be híveik erkölcsének javításában. A lelkiismereti és vallásszabadság követelése pedig túl is mutat a jozefinista valláspolitikai célkitűzésein, hiszen József csak vallási türelmet, de nem vallásszabadságot biztosított alattvalóinak. A Pázmány Péter és korának vallásüldözéséről felvázolt sötét kép, különösen a főpap és általában a jezsuiták felelősségének felemlítése az ország oszmán megszállásának elhúzódásáért, sőt egyenesen a harmincéves háború kitöréséért viszont a felekezetszerveződés korának vallási vitáihoz vezetnek vissza bennünket. Ezt erősíti a 16. század felekezeti viszonyainak mint a tolerancia korának idealizált képe.

Benczur József röpirata tehát egyrészt szemléletes lenyomata annak a Reinhart Koselleck meghatározta átmeneti időnek, amelyben a „dicső” múlthoz kötődést lassanként a fogalmak szintjén is felváltotta az új eszmék iránti elkötelezettség,⁹ másrészt adalékkal szolgálhat ahhoz, hogy miként vált a protestáns történeti hagyomány részévé a kora újkori katolikus intolerancia nemzetrontó toposza.

⁸ SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN, A „konfesszionális rendiségtől” az „alkotmányos rendiségig”: lehetőségek és feladatok a 18. századi magyar rendiség kutatásában, *Történelmi Szemle*, 2012, 37–61.

⁹ REINHART KOSELLECK, *Einleitung = Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, hrsg. v. OTTO BRUNNER–WERNER CONZE–REINHART KOSELLECK, Bd. 1., Stuttgart, Klett, 1972, XIII–XXVII, valamint UŐ: *Elmúlt jövő: a történeti idők szemantikája*, ford. HIDAS ZOLTÁN, SZABÓ MÁRTON, Bp., Atlantisz, 2003.